

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

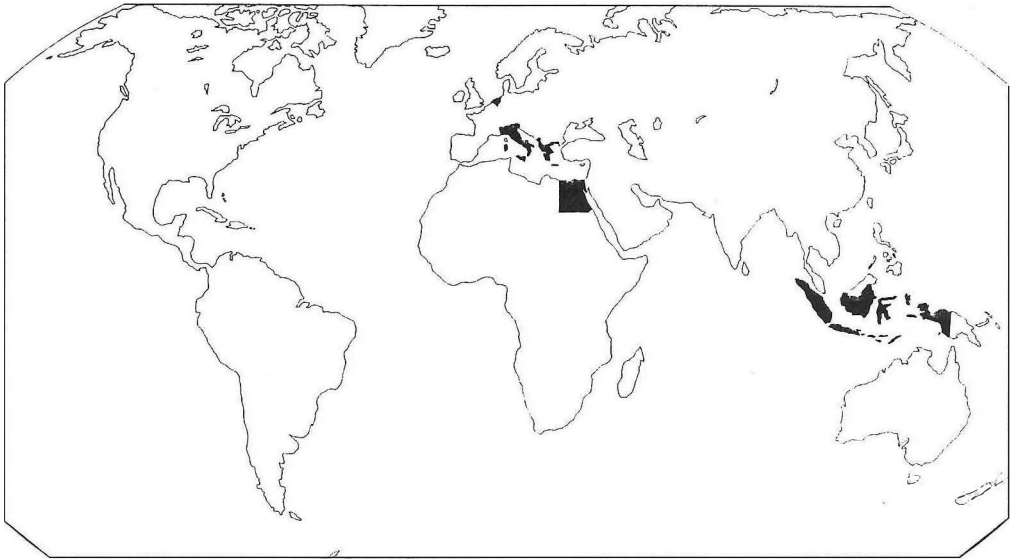
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

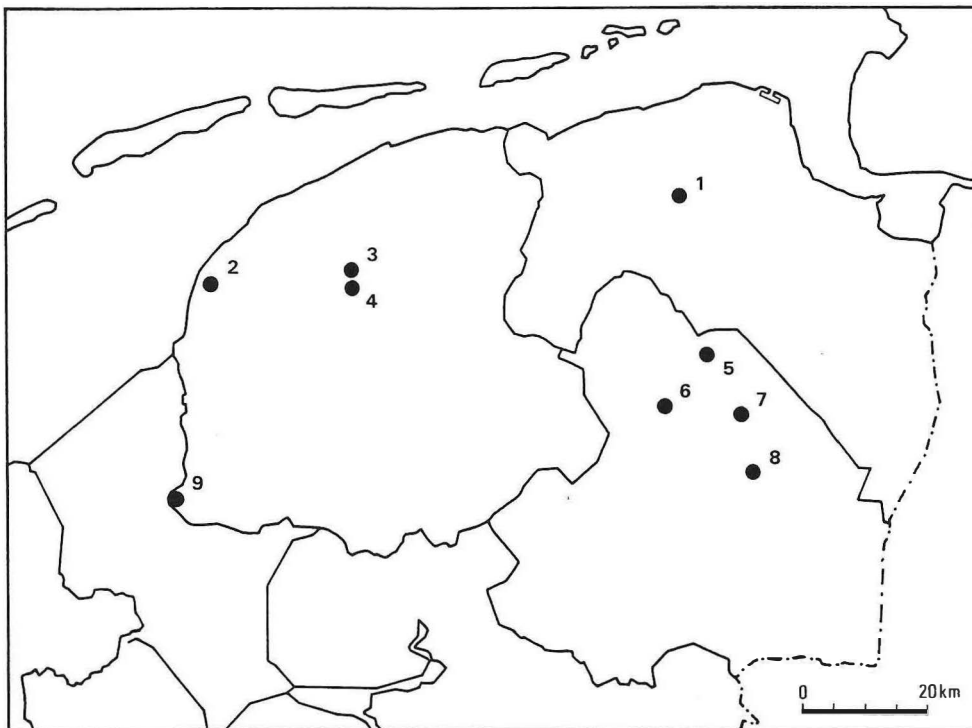
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN 'The answer is blowing in the wind': naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDIRI & S.J. TUINSTRAS De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetrdrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

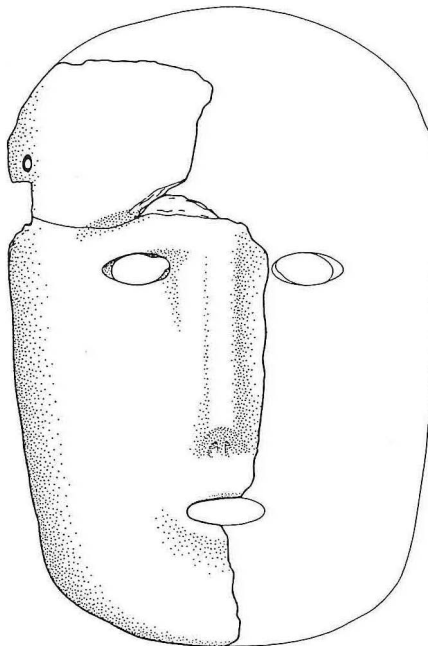
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden ‘opgravingen’ plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

‘Een nieuw gezicht’; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

EEN TRANSHUMANCE IN EGYPTE

J. Schoneveld

De laatste jaren is er door het onderzoek van Reinder Reinders veel kennis vergaard over de transhumance door schaapherders in het Griekse gebied. Deze transhumance kon echter moeilijk in de geschiedenis teruggevoerd worden tot de Griekse Oudheid of de Hellenistische periode. Een transhumance waarbij dat wel mogelijk is speelde zich af in Egypte. Het betrof de trek van de bijenhouders in het Nijldal, een transhumance dus met zo ongeveer het kleinste gedomesticeerde dier.

Het houden van bijen is in Egypte al vroeg begonnen. Uit de Oud-Egyptische kunst is een zestal afbeeldingen van het bedrijf bekend. De oudste is een reliëf uit de Ve dynastie dat was aangebracht in de zonnetempel van farao Niuserre (ca. 2400 v.Chr.) te Abu-Gurâb. Deze voorstelling van de imkerij kan opgesplitst worden in verschillende scènes (fig. 1). Helemaal rechts wordt de honing verpakt en verzegeld. Het sterk beschadigde gedeelte daarnaast geeft het persen van de honing uit de raten weer. Op de linker helft van de voorstelling wordt honing overgegoten in kruiken en is een imker bezig de bijen uit hun korven te jagen. Hij doet dat door in een pot te blazen, waarin een vuurtje van rundermest smeult. De vorm van de korven voor hem lijkt voor ons westerlingen op het eerste gezicht wat vreemd. De Egyptische bijenkorf heeft een cilindervorm en de verschillende korven kunnen opgestapeld worden. De cilindervormige bijenkorf is ontstaan uit de boomstam, die in de natuur het bijenvolk als behuizing diende.

Verzamelt de imker nu zijn bijenvolken in een bijenstal, dan kan hij de uitgeholde boomstammen het beste opstapelen. In Oman gebruikt men daarvoor uitgeholde dadelpalmstammen, soms tot honderd toe, tot een wand opgestapeld. In landen waar minder hout voorradig is, zoals Egypte, wordt de cilinder gemaakt van klei, vermengd met koeiemest en gehakt stro. De lengte van zo'n cilinder is ca. 1,20 m en de binnenuimte heeft een doorsnede van 16 tot 20 cm. Ze kunnen echter in maat variëren. Lengten van

1,40 en doorsneden van 25 cm worden gemeld. De openingen van de cilinder worden afgesloten met een schijf; één ervan krijgt een gat van ca. 1 cm als vliegopening.

Om de cilinder mooi rond en gelijkvormig te krijgen wordt de klei op een mat uitgespreid en gestreken. Vervolgens wordt de mat opgerold met de klei aan de binnenkant. Is de klei gedroogd en hard, dan wordt de mat verwijderd en de cilinder is klaar. Voordat er een bijenzwerm in gevangen wordt, moet de korf aan de binnenzijde worden ingesmeerd met bladeren van een meloenplant of gierst tot hij groen ziet. Daarna pas worden voor- en achterkant vastgezet met behulp van verse klei en gehakt stro, half om half.

De ongebakken klei van de bijenkorven is een slechte warmtegeleider. Zodoende hebben de honingraten enige bescherming tegen de felle zon en dreigt er geen smeltgevaar voor de bijenwas. Bovendien wordt het inzakken van raten door het eigen gewicht voorkomen door de kleine afmetingen van de bijenbehuizing. De raten hangen dwars in de korf en worden alleen aan de bovenzijde van de container bevestigd. De zijkanten zijn, bij die van de Egyptische bij, vrijhangend.

Is het overdag heet en 's nachts koud, zoals in de herfst en het voorjaar, dan dreigt in een houten bijenkast condensaanslag en vochtoverlast. In de Egyptische exemplaren is daar geen sprake van. De goede isolatie en porositeit van het materiaal zorgen ervoor, dat geen vochtophoping plaatsheeft. Daarnaast wordt de isolatie nog verbeterd door onder en boven de opgestapelde bijenkorven een rij open kleicilinders te plaatsen. Opstapelen van grote hoeveelheden bijenkorven is in Egypte bovendien noodzakelijk door het gebrek aan vruchtbare grond. Zo wordt heel wat ruimte uitgespaard, die nu voor landbouw gebruikt kan worden. De hoogte van een bijenstal kan acht rijen cilinders bedragen maar is meestal niet hoger dan zes of zeven exemplaren. Het totale aantal bijenkorven kan

meer dan duizend zijn in één stal.

De vluchtgaten worden zoveel mogelijk naar het zuiden geplaatst. Dit is niet, zoals in Europa, om de zon te vangen, maar omdat de overheersende wind uit het noorden komt. Als de honing geoogst gaat worden, in september in Zuid-Egypte en in november in Midden- en Noord-Egypte, maakt men de achterkant van de korf los. Hier bevinden zich de raten met honing, terwijl de raten met jong broedsel aan de voorkant van de korf, bij de vliegopening zijn geplaatst. Vervolgens wordt er rook in de korf geblazen om de bijen naar voren te jagen en ze via het vlieggat het nest te doen verlaten. Doordat een groot aantal cilinders tot een soort muur is opgestapeld, kunnen de verjaagde bijen de imker niet bereiken en steken. De rook die gebruikt wordt mag geen tabaksrook zijn, maar is afkomstig van een vuurtje van gedroogde koeiemest. De honingraten worden met een scherp mes losgesneden. Elke oogst kan 10 tot 20 kilo honing opleveren. Na afloop wordt de achterzijde gesloten en de korf wordt omgedraaid. Er wordt een nieuw vlieggat gemaakt en het oude, nu achter, wordt dichtgemaakt. De bijen worden nu gedwongen nieuw broedsel aan te leggen bij de nieuwe vliegopening en langzaam aan de van broedsel vrijkomende raten achter, te vullen met honing. Ook worden nieuwe honingraten aangelegd in wat nu de achterzijde van de korf is geworden. Op deze wijze wordt er voortdurend gewerkt aan vernieuwing van het bijennest, het

broedsel wordt niet vernield en het bijenvolk kan zich blijven versterken. Bovendien is er geen risico dat de koninginnen worden gedood. Dit zou het bijenvolk ten onder kunnen doen gaan.

De voornaamste bron die bijen in Egypte aanboren voor het verzamelen van honing is de klaverweide. De Egyptische klaver, bersim (*Trifolium alexandrinum*), heeft een stengel die tot 50 cm lang kan worden. De plant bloeit geel. De bloemen verschijnen als de eerste hitte zich aankondigt, eind februari en maart. Ook de katoenplanten en tuinbonen zijn honingleveranciers voor de bijen, evenals de acacia en de dadelpalm.

De bloei van de verschillende planten is niet overal in Egypte gelijktijdig. In Boven-Egypte valt ze eerder. Dit heeft in het verleden geleid tot een transhumance met bijenkorven. Deze begon in oktober; de korven werden steeds via de Nijl enkele mijlen stroomafwaarts gebracht in de richting van Beneden-Egypte. Er werd zodoende gelijke tred gehouden met de bloeiende planten die voor pollen en nectar moesten zorgen. Vroeg in februari werd Caïro bereikt waar de producten verkocht konden worden. Savary, één van de grote reizigers uit de 18e eeuw, beschrijft deze verplaatsing in 1788. In oktober werden de bijenvolken van verschillende dorpen verzameld en op grote boten in de Nijl gebracht. Iedereen zorgde ervoor dat zijn bijenkorven van een huismerk voorzien waren. De boten zakten

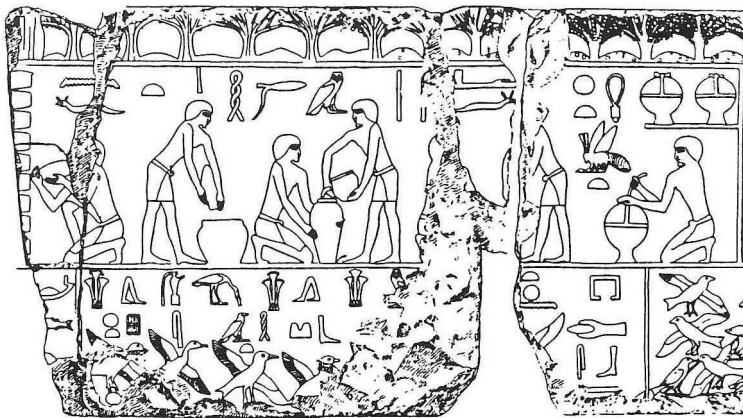

Fig. 1. Scène met imkers uit de zonnempel van farao Niuserre te Abu-Gurâb (Eg).

langzaam en voorzichtig de Nijl af, tot er een plaats bereikt werd waar voldoende planten en bloemen aanwezig waren. Na afloop van de tocht kregen de schippers een beloning die evenredig was met het aantal bijenvolken dat door elke eigenaar afzonderlijk was meegezonden. Zo verzamelden de bijen de nectar van de sinaasappelbloesem in de Said, de rozehoning in de Fayyum en de zoetigheden van de Arabische jasmijn. Nieburh, een andere reiziger, meldt in 1761 dat hij bij Damiette twintig van deze boten zag, beladen met ongeveer 4000 bijenkorven.

De transhumance met bijenvolken is tot vrij recente datum doorgedaan. In de winter van 1890 vond deze verplaatsing van bijenkorven nog plaats in Midden-Egypte, bij Abu Korkas. Bijenkorven werden daar uit de boot geladen om in de bonenvelden geplaatst te worden. Na een paar weken gingen ze weer terug naar de rivier om noordwaarts gebracht te worden naar andere velden. In de vroege zomer werden ze teruggestuurd naar hun eigenaars in de Delta. De nomaden in de Egyptische woestijn trokken met hun korven langs de verschillende oases. Omdat deze gebieden buiten het directe bereik van de Nijl lagen, werd de kameel als vervoermiddel gebruikt. De afstand die afgelegd werd, moest steeds meer dan drie kilometer bedragen, anders bestond het gevaar dat het bijenvolk terugkeerde naar het oude honingveld.

Dat deze transhumance van de imkers zich in Egypte niet beperkt tot de laatste eeuwen, blijkt uit een brief uit de tijd van de Ptolemeëen. Deze behoort tot het Zenon-archief. Op 26 juli, 240 v.Chr. schrijft Sostratos aan Zenon over moeilijkheden met een aantal bijenkorven. Deze waren verpacht aan een aantal boeren rond Memphis en Herakleopolis. Toen echter de korven van Memphis verplaatst werden naar Herakleopolis, leverde dit problemen op, omdat er geen vergunning voor was. Het handelde hierbij om een duizend bijenkorven.

Over de methode van verplaatsen lezen we in een andere brief aan Zenon. Hierin wordt Zenon door de imkers uit de omgeving van Arsinoë gemaand hun ezels terug te sturen die hij geleend heeft voor werk elders. De korven moeten namelijk snel verplaatst worden naar het noorden, omdat de boeren hun land klaar gaan maken voor inundatie en struiken gaan afbranden.

Ook elders rond de Middellandse Zee schijnt

in de Oudheid deze transhumance met bijenkorven te hebben bestaan. Plinius vermeldt het gebruik in Noord-Italië en Spanje, en Columella beschrijft de methode in Griekenland.

Summary

The earliest certain evidence of beekeeping originates from Egypt. It consists of scenes depicted around 2500 BC. Beekeeping today is still very important in Egypt. In the 18th and 19th centuries AD there is documentary evidence of a transhumance of hives from Upper Egypt down the Nile to Lower Egypt. Migratory beekeeping was already mentioned in Ptolemaic times.

Literature

- Kuény, G., 1950. Scènes apicoles dans l'ancienne Egypte. *Journal of Near Eastern Studies* 9, pp. 84-93.
- Newberry, P.E., 1938. Bee-hives in Upper Egypt. *Man, a monthly Record of Anthropological Sciences* 38, pp. 31-32.